

La importància de l'emplaçament a les esglésies romàniques montsenyenes del bisbat de Vic

Oscar Farrerons Vidal

Dr. Arquitecte.

Grup de Recerca d'Enginyeria de Projectes GIIP.

Universitat Politècnica de Catalunya.

Introducció

El Montseny ha estat un massís poblat des de temps immemorial (ho testimonien les troballes d'Aiguafreda i el Brull). En el període ibèric es comencen a ocupar els turons, com podem constatar a Montgrós (el Brull) i Montclús (Sant Esteve de Palautordera); mentre que en l'època romana el poblament s'estabilitza al voltant de la Via Ausa i la Via Augusta. Però és a l'Edat Mitjana quan es generalitzen els establiments interiors al Montseny i s'intensifica l'explotació dels recursos naturals. Al segle X s'inicia una expansió demogràfica propiciada pel desenvolupament de la producció agrícola, gràcies al perfeccionament de l'utilatge i a la millora dels recursos hidràulics. És just a les darreries del segle X que s'inicia una gran construcció d'esglésies repartides per tot el territori montsenyenc, fixant aquesta població que s'ha llençat a la colonització del massís. La característica principal d'aquestes esglésies és la solidesa que les ha permès arribar fins als nostres temps. El període romànic és pot definir des de finals del segle X fins a inicis del XIII, de manera que sota aquesta denominació podem trobar edificis de característiques diferents. A Catalunya, el romànic sempre ha estat un art apreciat, des dels orígens amb Pau Piferrer, Elies Rogent, Josep Gudiol i Josep Puig i Cadafalch, fins a l'actualitat amb historiadors de la talla del montsenyenc Antoni Pladevall ¹.

Les esglésies romàniques del bisbat de Vic al Montseny

L'art romànic del Montseny no té el reconeixement de la vall de Boí, ni la vistositat de Sant Pere de Roda. Les esglésies romàniques del Montseny són senzilles, amb trets comuns que es solen repetir, com la orientació a l'est de l'absis, l'accés amb porta de mig arc pel costat de migdia, els capitells amb elements vegetals, les arcuacions.... Això és més o menys visible en funció que l'església hagi mantingut l'estat actual o hagi "evolucionat" seguint els estils de l'època. Però hi ha una característica que no s'ha perdut quasi mai, un qualitat única que tothom gaudeix però que sols alguns ² han sabut observar adequadament. L'element que caracteritza la construcció romànica al Montseny és la implantació al lloc. Cap de la desena d'esglésies esmentades en aquest article estan emplaçades de manera atzarosa, com no podia ser de cap altre manera, quan el fet de bastir l'església suposava la "conquesta" del terreny. Totes elles tenen una situació especial al lloc, ja sigui perquè estan en el punt culminat d'un turó que els permet controlar l'entorn, o per ser al centre de la plana a treballar, o el lloc de trobada del masos del poble. La seva situació ha fet que avui el paisatge sigui irrecognoscible sense elles. Els mestres d'obra que les van aixecar sabien ja allò que

---

¹ Participant a la magna obra *Catalunya Romànica*, 27 volums editats per Gran Enciclopèdia Catalana entre 1980 i 1994.

² Per exemple Mariano Pagès al seu llibre "Imatges del romànic del Montseny".

Quaroni ³ afirmarà mil anys més tard, en tant que la relació de l'obra arquitectònica amb l'entorn és fonamental.

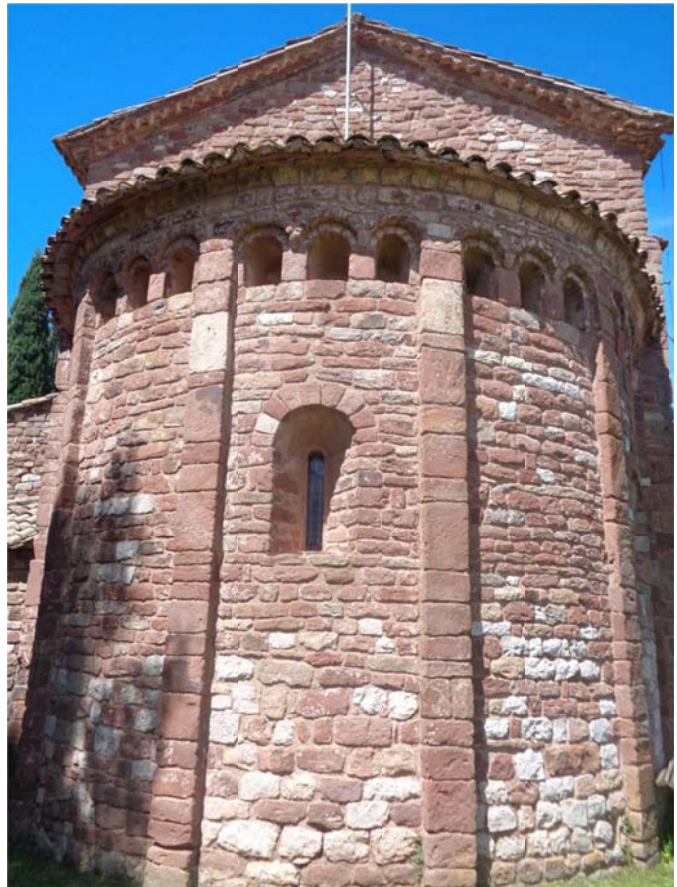
El bisbat de Vic està organitzat en deu arxiprestats, dels quals el de Guillerics-Congost és un del més grans. L'arxiprestat inclou trenta-sis parròquies amb un total de noranta-tres esglésies i vuit santuaris. Aquest article analitza nou esglésies romàniques del bisbat de Vic al Montseny septentrional, que trobarem al municipi de Viladrau (Sant Martí, Sant Miquel d'Espinella), Espinelves (Sant Vicenç), Arbúcies (Sant Cristòfol de Cerdans), Seva (Santa Maria), el Brull (Sant Martí, Sant Jaume de Viladrover, Sant Cristòfol de la Castanya) i el poble del Montseny (Sant Marçal del Montseny).

Sant Martí del Brull

L'església de Sant Martí es col·loca en una posició privilegiada de la carretera de coll Formic a Seva, al peu del puig on es troben les ruïnes del castell del Brull. Els vescomtes d'Osona i Cardona, senyors del castell, ja tenien l'advocació de Santa Maria al castell abans de la construcció de l'església de Sant Martí. L'entorn, de gran bellesa natural en l'ascensió cap al coll Formic, és ressaltat per la presència de l'Ajuntament, les restes del Castell i la Creu de Terme.

Sant Martí és una església de nau única amb absis semicircular a llevant i coberta de teula àrab a dues vessants. L'absis és cobert amb volta de quart d'esfera, la volta de canó té llunetes i està reforçada amb arcs torals. La porta principal actual és a ponent. L'església ha sofert el pas del temps, incorporant diferents estils arquitectònics, però conservant encara vestigis de l'època romànica, com l'entrada original a migdia, les arcuacions esglaonades, i l'orientació de l'absis a l'est. Les policromies originals romàniques de l'absis es troben exposades i conservades al Museu Episcopal de Vic ⁴. Els canvis soferts al llarg dels temps, i els seus murs originals romànics

repujats, li donen un aspecte propi del segle XVIII, amb

Imatge 1. Sant Martí del Brull, detall de l'absis (Foto Farrerons)

³ Proyectar un edificio. Ocho lecciones de arquitectura. Pag.39-41.

⁴ Descobertes al 1909 per Gudiol.

l'aparell format per petits carreus tallats de forma regular rejuntats amb calç.

Sant Martí fou originàriament la parròquia de Seva fins que es va separar del Brull. Es troba documentada com a parròquia ja al 1029. Va ser consagrada entre els anys 1048 i 1060 pel bisbe vigatà Guillem de Balsareny. El 1062 va ser dotada amb delmes pel vescomte Ramon Folc I i la seva muller Ermesenda.

Sant Jaume de Viladrover

Parròquia que aglutina el nucli de població dispersa de l'oest del terme municipal del Brull. Es tracta d'un territori pla, amb predomini de l'agricultura i on l'església sembla posada al millor lloc per presidir els camps, tant ara com fa mil anys. Aquesta posició aglutinadora del nucli de cases disperses es manifesta a l'aplec que es celebra anualment el diumenge de Pasqua Florida⁵ des de 1932, amb gran assistència popular.

Església amb una nau i arcs torals, amb absis a la capçalera i un campanar de planta quadrada a ponent. La porta original romànica era a migdia, i encara avui es conserva malgrat l'accés principal situat a ponent. El més destacable és el campanar de tres pisos d'alçada que descansa sobre la volta a l'extrem oest de la nau. Al mur de ponent es pot veure la porta oberta al segle XVII i una finestra en forma de creu. L'absis, reconstruït al segle XX amb molta tècnica i rigor estètic, presenta dents de serra i arcuacions llombardes perfectament imitades. L'aparell constructiu és de mida mitjana, ben alineat i molt regular. Actualment és una parròquia autònoma, coneguda també com a Sant Jaume dels Bastons pel mas homònim que té prop seu.

Sant Jaume va ser una sufragània de Sant Martí del Brull fins al segle XIX, moment en que va esdevenir parròquia. La primera notícia documental del temple data del 1029. Originàriament de propietat privada, al 1372 va ser venuda al canonge vigatà Pere Berenguer. El 1685 va ser renovada per complet la volta i el 1689 es va construir una capella a tramuntana. El 1926 va ser novament reformada amb la prolongació de la nau i la construcció de l'absis.

Imatge 2. Façana sud, amb la porta original, de Sant Jaume de Viladrover (Foto Farrerons)

⁵ Igualment anomenat Aplec dels Ous de Pasqua.

Sant Cristòfol de la Castanya

Situada al vessant solei del Brull, organitzant el veïnat de la Castanya, entre camps de pastura amb antics murs de pedra seca, amb els masos de la Cortada, el Boscàs, Cal Geperut i les Mirones. Sant Cristòfol sembla mantenir una connexió celestial-terrenal més per aquesta situació privilegiada, que no pas pel petit cementiri situat a la vessant est de l'església. El conjunt de bancals queda ordenat entre Sant Cristòfol a llevant i el Castanyer del Boscàs ⁶ a ponent.

Església romànica de petites dimensions que forma un conjunt harmònic amb la sagristia que li fou adossada. És una construcció d'una sola nau amb tres arcs torals, coberta amb volta d'aresta. Ha desaparegut l'absis antic, substituït per una construcció trapezoïdal. Aquest forma un sol cos amb la sagristia que hi ha entre l'absis i el campanar. El presbiteri també és trapezoïdal, sense cap línia concreta. Al fons de l'església hi ha un pou al costat de la pica baptismal. El mur de tramuntana és el més ben conservat. S'accedeix a l'interior de l'església per la porta original romànica, adovellada i coberta per un arc de mig punt. El campanar va ser adossat al segle XII a l'església. En destaca la seva finestra geminada. La configuració actual de l'església respon a la restauració de 1989 del servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona.

La Castanya mai havia estat parròquia, sinó que depengué des dels seus orígens de Sant Martí. Es tenen notícies documentals d'aquesta església des de 1025, tot i que va ser consagrada el 1082 ⁷ pel bisbe de Vic Berenguer Sunifred de Lluçà. Al seu interior es conservava un retaule fet expressament pel pintor Bertran Badia, que va ser posteriorment substituït per un altre de barroc.

Imatge 3. Sant Cristòfol de la Castanya, des del seu campanar es domina tota la parròquia (Foto Farrerons)

⁶ També conegut com a Castanyer dels Setze Plançons, és un gran exemplar de *Castanea sativa*, de més de 25 metres d'alçada.

⁷ La seva acta data del 7 de juny de 1082 i es conserva a l'Arxiu Episcopal de Vic.

Sant Martí de Viladrau

Situada sobre un turó de 840 metres d'altitud, l'església de Sant Martí s'erigí contemplant el Matagalls i tenint la riera Major als seus peus. A partir del segle XIV la població de Viladrau comença a créixer al voltant de la sagrera de l'església i constituirà l'actual poble. Queden poques evidències romàniques, però la seva posició singular continua sent cabdal al poble, evidenciant aquesta simbiosi entre topografia i l'església que estem narrant.

De l'original església romànica sols en resta dues arcades de mig punt i pilars dobles i capitells amb decoració típica del romànic, de trenes i mitges esferes. La primitiva església sols tenia nau central, però posteriorment s'hi afegiren les capelles de la Mare de Déu i Sant Joan, i ja al segle XVI altres fins que en reformes posteriors s'unificaren els espais per donar l'actual aparença d'església de tres naus. A primeries del segle XVIII es va modificar el mur de migdia original.

L'església apareix documentada per primer cop l'any 908 ⁸, quan Pere i la seva muller Francoberta venen a Argila i a la seva muller Elisia unes terres de regadiu a la parròquia de Sant Martí. El topònim de Viladrau serà posterior i no apareix fins 1042, amb un acta notarial amb el nom *de Sant Martí de Vilaredral*. La parròquia de Sant Martí de Viladrau formava part del domini del Castell de Taradell. L'antiga església va ser consagrada per Berenguer Sunifred de Lluçà l'any 1082.

Imatge 4. L'únic que resta de l'original església romànica de Sant Martí de Viladrau (Foto Farrerons)

⁸ *Viladrau. Un munt de noms i imatges*. Ferran Tolosa. Pàg. 20. Altres autors situen la data l'any 898.

Sant Miquel d'Espinzella

Església situada al conjunt fortificat d'Espinzella, en un petit turó dominant la vall que va de Viladrau a Seva, amb relació visual també cap al coll de Taradell. La pedra característica roja amb que està construïda, ha fet que a Viladrau i rodalies aquesta pedra rebí el nom d'espinzella. El conjunt mostra una potent integració amb el paisatge.

El període romànic correspon a la capella dedicada a Sant Miquel i a les muralles. A la zona sud si enclavà la porta principal fortificada que donava pas al pati interior del recinte. Aquests murs s'estenen cap a l'est coincidint amb l'absis de la capella, que podria haver estat una antiga torre de defensa. És l'única església del Montseny que manté una cripta dempeus, tot i que no se li coneixen funcions religioses, sinó que fou usada com a presó, amagatall i inclús com a cort per al bestiar.

La capella de Sant Miquel la trobem documentada a partir de 1181. El casal d'Espinzella és un conjunt de construccions aixecades en tres èpoques ben diferenciades, si bé totes elles estan inscrites dins de les muralles perimetrals. La primera fase correspon a l'època romànica, la segona a la gòtica i la tercera a la moderna. El vilar d'Espinzella fou residència dels senyors de Taradell.

Sant Marçal del Montseny

Antic monestir entre Matagalls i les Agudes, poc per sota del coll de Sant Marçal, per on té el seu principal accés a través de la carretera de Viladrau. Tot i pertànyer al terme municipal del poble del Montseny, la relació amb el poble de Viladrau sempre ha estat important, potser pel fet de formar part del Bisbat de Vic. No és casual que encara avui Sant Marçal sigui al pas del GR-5 que travessa el Montseny, punt neuràlgic a la caminada entre Les Agudes i el Matagalls. Ja al 1066 l'abat Guifred, en l'acta de consagració de Sant Marçal, afirma que es troba *inter duo Montis Signa, ad principium fluentis Tordariae*, o sigui "entre els dos Montseny, a l'inici del corrent de la Tordera"⁹, i és que des de fa mil anys, Matagalls, les Agudes i la Tordera, han definit l'entorn de Sant Marçal. La projectada carretera asfaltada entre el poble del Montseny i el coll de Sant Marçal trencaria la tranquil·litat del lloc, un element clau en la implantació del monestir al cap de la vall.

L'església està conformada per una nau única amb volta de canó i doble accés. Pel migdia entraven els monjos (avui porta tapiada), i pel frontal hi accedien feligresos, sota el doble campanar d'espandanya. Les successives restauracions portades a terme no han malmès l'estil original romànic. Els contraforts amb arcs de mig punt del costat nord són afegits. Sant Marçal va construir-se amb pedra de carreus irregulars, només escairats i amb una gran diversitat de mides. No té ni cornises ni arcuacions, perquè malgrat la seva voluntat d'esdevenir abadia sempre va ser una comunitat pobre.

Sant Marçal surt esmentat per primera vegada l'any 1053, vinculat al castell de les Agudes, tot i que no és fins 1066 que és consagrada l'església i passa a ser abadia (abans sols reconeguda com a priorat). A finals del segle XI Sant Marçal havia perdut l'empenta inicial, i al 1097 la categoria d'abadia per convertir-se en simple priorat. Entorn el 1100 el prior Arnau va deixar Sant Marçal per passar a

---

⁹ És normal que rebí el nom dels dos Montseny, ja que a pesar que el toponímic les Agudes apareix al 1019, el nom de Matagalls no tindrà la primera referència històrica fins el 1500.

residir a la nova església de Santa Magdalena erigida prop del castell de Montclús, tot i que al 1104 el bisbat de Vic va obligar els monjos a tornar a Sant Marçal sota pena d'excomunió. Per confirmar els fets hi ha una segona acta de consagració del monestir. Des del segle XIV Sant Marçal entra en declivi, fins la desamortització de 1837, en que va considerar el monestir una simple finca agrària.

Santa Maria de Seva

L'església de Santa Maria de Seva és origen del traçat medieval del poble, ja que al segle XIV la primitiva sagrera es va fortificar i envoltar de murs. L'església, sobretot el campanar, és el veritable pal de paller que ordena el centre de Seva, no sols el medieval, sinó que el modern nucli urbà es reconeix sempre lligat a la majestuosa silueta del campanar romànic.

Juntament amb Sant Vicenç d'Espinelves i Sant Jaume de Viladrover, són les tres esglesioles romàniques montsenyenes del bisbat amb els campanars més emblemàtics, tot i que per diferent motiu. Es tracta d'un campanar de base quadrada de 6m. i una alçada de 16,5m. de sis nivells, que concentra la poca decoració que té a les obertures. El campanar s'ha conservat per disposició expressa del bisbe Veyan de l'any 1786, reconeixent aquest valor singular, com a far de la petita plana que havia rebut el nom de territori Sevedano ¹⁰. Com en d'altres esglésies en destaquen les arcuacions laterals, en aquest cas conformades per pedres rogenques.

La primera data històrica de Santa Maria de Seva apareix en un document de compra venda de vinyes l'any 952. El que resta de l'antic temple romànic és la façana i l'inici del presbiteri (18 metres de nau). L'original església romànica es va modificar per convertir-la en un temple de planta de creu llatina, tot i que al mur sud encara es conserva un fris d'arcuacions cegues. Al segle XVII malauradament fou suprimit l'absis, es van construir unes capelles laterals prop del presbiteri i es va sobrealçar el temple. L'interior es troba totalment renovat, sense mantenir cap origen romànic. L'any 1915 es va fer la portalada neoromànica.

Imatge 5. El campanar romànic de Santa Maria de Seva serveix de referència a la població (Foto Farrerons)

¹⁰ de selvàtic.

Sant Vicenç d'Espinelves

L'església de Sant Vicenç, tot i estar fora dels límits del parc natural del Montseny, i potser precisament per això, és un mirador privilegiat de les Agudes. Però a la vegada, la seva situació enclavada sobre un petit promontori de la resta del poble, converteixen el campanar amb un element singular cabdal per entendre la vila, de silueta inconfusible.

El portal primitiu a migdia es conserva en part a l'interior (on podem veure els motius tradicionals de trenes i escacs) i en part traslladat a la nau afegida al segle XII. L'actual portal presenta un àbac treballat, dos capitells amb figura humana i fulles. Es destaca el seu magnífic campanar de tres pisos de planta quadrada, amb finestres bessones i capitells trapezoïdals. Trobem arcuacions llombardes als dos absis i als dos primers pisos del campanar.

És una de les poques esglésies romàniques del nostre estudi de la que podem parlar d'una autèntica obra d'art de la pintura romànica, el frontal policromat de la Mare de Déu i els sis profetes, de la qual avui podem gaudir d'una bella rèplica l'interior de la nau.¹¹

La primera notícia històrica sobre Espinelves és de l'any 943, època en què hi havia la primitiva església romànica dedicada a Sant Vicenç. L'actual església fou consagrada al 1187, moment en que es va construir la nova nau adossada al costat de migdia. Aquest fet ha donat lloc a la característica imatge de Sant Vicenç d'Espinelves, amb dues naus romàniques amb els seus respectius absis enfinestrats orientats a llevant.

Sant Cristòfol de Cerdans

Tot i pertànyer al municipi d'Arbúcies, la parròquia de Sant Cristòfol de Cerdans és part del bisbat de Vic i no pas del de Girona, com a la major part del municipi. Si pot accedir des d'una pista pujant pel coll de Revell al nord, des del camí tradicional d'Arbúcies, i si venim de Viladrau des de la carretera de l'aigua. L'església històricament ha estat el nucli aglutinador del veïnat de masos dispersos de Cerdans (avui malauradament despoblats), en una posició topogràfica singular i preeminent.

Tot i les modificacions posteriors, encara podem gaudir de la façana d'origen romànic, amb detalls d'arcs llombards i el seu accés amb arc de mig punt pel costat de migdia. L'absis, com correspon a una església romànica, és orientat a llevant, però no es pot visualitzar perquè queda annexat a la rectoria. El Museu Episcopal de Vic guarda una creu processional d'aram del segle XIII que pertanyia a Cerdans.

L'església dedicada a Sant Cristòfol es bastí vers el 1153, mentre que el primer document testimonial data de 1181, en un litigi entre Espinelves i Cerdans. A l'original temple romànic si afegí més tard

---

¹¹ Original del segle XII exposat al Museu Episcopal de Vic.

dues capelles per donar forma de creuer, amb un acabat d'obra molt més pobre, i un campanar de torre. A l'inici formava part de la senyoria de Gurb, però en el segle XIII els documents senyalen que passa a la batllia d'Arbúcies, sota domini i jurisdicció dels vescomtes de Cabrera. Al 1319 la parròquia fou cedida amb tota la demarcació i drets al monestir de Sant Llorenç del Munt. Durant el segle XIV fou regida per un canonge d'aquest monestir; al segle XV fou confiada a rectors d'Espinelves.

Conclusions

Les esglésies romàniques del bisbat de Vic al Montseny són senzilles i humils, però tenen una implantació al lloc que les fa úniques, irrepetibles, necessàries per entendre el paisatge. Ja sigui perquè han aglutinat la vida rural del masos de la parròquia, com Sant Jaume de Viladrover i Sant Cristòfol de Cerdans; o perquè han estat el rovell d'ou de la sagrera que ha permès néixer els pobles actuals, com Sant Martí de Viladrau, Sant Vicenç d'Espinelves i Santa Maria de Seva; o perquè suposaven un punt de domini del territori circumdant, com Sant Miquel d'Espinella i Sant Martí del Brull; o per la seva especial col·locació a la muntanya, com Sant Marçal del Montseny i Sant Cristòfol de la Castanya; sigui quina sigui la raó, totes aquestes esglésies es caracteritzen primerament per aquesta connexió al terreny entès com el hinterland de la parròquia.

A més d'aquesta connexió al terreny, les esglésies en general mantenen els trets comuns del romànic, com la orientació a l'est de l'absis, l'accés pel costat de migdia, i les petites i senzilles decoracions romàniques. Tot i això, a pesar de ser fàcilment recognoscibles i pertanyents a la mateixa família arquitectònica, cada una d'elles té una personalitat pròpia i intransferible, que ha estat estudiada a fons en els darrers cent anys, i el que pretén posar en valor aquest article és aquesta aproximació geogràfica/paisatgística con un component més en l'estudi científic de les esglésies romàniques en general, i les del bisbat de Vic al Montseny en particular.

És necessari defensar aquest romànic apegat al paisatge de projectes basats en l'especulació del territori que han començat a aparèixer ran de la desaparició del Pla especial de protecció del Montseny del 2008. La negativa situació jurídica actual cal ser remeiada abans que sigui tard, i es malmeti aquesta singular relació entre les esglésies i el seus entorns naturals.

Bibliografia

ASENSI, Rosa M.; PLADEVALL, Antoni. *Guies comarcals. Catalunya romànica 2. Osona*. Editorial Pòrtic: 1999.

BALLO, Ricard; TAÑÁ, Montserrat. Catalunya Medieval. Església de Sant Cristòfol de Cerdans. <<https://www.catalunyamedieval.es/esglesia-de-sant-cristofol-de-cerdans-arbucies-selva/>> 2018. (consulta: juny 2018).

BISBAT DE VIC. *Arxiprestat de Guillerics - Congost*. Vic: 2018. <<http://www.bisbatvic.com/guillerics.htm>> (consulta: juny 2018).

CAMPAÑÀ, Joan. "Guerau de Liost: Sant Marçal i la Penya Soler". *Monografies del Montseny*. (Viladrau), núm. 4 (1989). p.11-38.

CEDIP. Centre d'Estudis i Divulgació del Patrimoni. Pobles de Catalunya. <<http://www.poblesdecatalunya.cat/>> 2018. (consulta: juny 2018)

DIPUTACIO DE BARCELONA. Mapes de patrimoni cultural. 2018 <<http://patrimonicultural.diba.cat>> 2018. (consulta: juny 2018)

FARRERONS, Oscar; PAGESPETIT, Lluís. *El Montseny. 51 passejades per descobrir*. 1a ed. Sant Vicenç de Castellet: Farell, 2016 (Llibres de Muntanya, 44).

FELIU, Margarida; LÓPEZ, Ignasi; LÓPEZ, Xavier; PAGESPETIT, Lluís (1993). Quaderns de la Revista de Girona. Viladrau: Diputació de Girona, Caixa de Girona.

GAVÍN, Josep M. "Osona". *Col. Inventari d'esglésies*, 15. Arxiu Gavín: 1984.

MESTRE, Jesús; ADELL, Joan A. *La Catalunya central. Viatge al romànic català/7*. 2002. RACC - 62.

MUSEU EPISCOPAL DE VIC. 2018.<<https://www.museuepiscopalvic.com/es>> (consulta: juny 2018)

ORRIOLS, Gil [et al.] «Sant Jaume de Viladrover». A: *Catalunya romànica II, Osona I*. Fundació Enciclopèdia Catalana: 1984.

PAGÈS, Mariano. *Imatges del romànic del Montseny*. Editat i maquetat per l'autor: 2018.

PARROQUIA DE SANT MARTI DE VILADRAU. Viladrau: 2018. <<https://parroquiadeviladrau.wordpress.com/>> (consulta: juny 2018).

PAT.MAP. GENERALITAT DE CATALUNYA. *Església de Sant Cristòfol de Cerdans*. <http://patmapa.gencat.cat/web/guest/patrimoni/arquitectura?articleId=HTTP://GAUDI_ELEMENTA_RQUITECTONIC_26650> 2018. (consulta: juny 2018).

PATRIMONI. GENERALITAT DE CATALUNYA. Barcelona: 2018. <<http://invarquit.cultura.gencat.cat>> (consulta: juny 2018).

PLADEVALL, Antoni (1989). "El monestir de Sant Marçal del Montseny". *Monografies del Montseny*, (Viladrau), núm. 4. (1989). p. 11-38.

PLADEVALL, Antoni. *Seva, poble de la plana de Vic portal del Montseny*. Diputació de Barcelona: Diputació de Barcelona: 2001.

QUARONI, Ludovico. *Proyectar un edificio. Ocho lecciones de arquitectura*. Madrid: Xarait Ediciones: 1980.

SARRI, Jordi [et al.] «Sant Cristòfol de la Castanya». A: *Catalunya romànica II, Osona I*. Fundació Enciclopèdia Catalana: 1984.

TOLOSA, Ferran. *Viladrau. Un munt de noms i imatges*. Palma de Mallorca: Taller Gràfic Ramon: 2005.